

**ФЕНОМЕН ЕТНОСУ: ДОСЛІДЖЕННЯ
ФУНДАМЕНТАЛЬНОЇ ДЕФІНІЦІ ЕТНОЛОГІЧНОЇ НАУКИ У
КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ ІВАНА
ФРАНКА**

Аналізуються наукові проблеми етнології, які мають особливу актуальність у сучасну епоху. Підкреслюється, що етнос має двоїсту сутність – біологічну і соціальну. Автор наголошує на природності існування етносів, які мають власні закони розвитку і являють собою неповторну спільноту людей – живий організм, що постійно розвивається.

Ключові слова: *Іван Франко, етнос, первинні етнічні спільноти, етногенез, рід, плем'я.*

Analyzes scientific problems of ethnology, which are of particular relevance in the modern era. It is emphasized that ethnicity has a dual nature – biological and social. The author emphasizes the study on the natural existence of ethnic groups that have their own laws of development and represent a unique community of people – a living organism that is constantly evolving.

Key words: *Ivan Franko, ethnicity, primary ethnic community, ethnogenesis, clan, tribe.*

160 років уже минуло відтоді, як розпочав свій шлях на цій Землі Іван Франко. Україною прокотилася хвиля заходів з вшанування видатного українця. Ювілеї у нас люблять. Люблять тому, що розглядають переважно як привід до гучного святкування та самореклами. Відомо, що за життя І. Франко не любив ювілеїв, тож навряд чи надто втішився б і посмертним ушануванням. Для цього він був занадто скромною людиною. Утім, упевнений: І. Франко прагнув бути не пошанованим, «відсвяткованим» чи тим паче звеличеним, а прочитаним, почутим і зрозумілим.

Іван Франко – не просто талановитий літератор, розважливий критик та гострий публіцист. Це рідкісний у світовому контексті й унікальний в українській історії приклад універсального генія – всебічно обдарованої й гармонійно розвинутої творчої особистості, що реалізувала власний потенціал не в одній, а одразу в багатьох галузях науки і культури. Утім універсалізм Франка має й інший – суто, український, національний – вимір. За спостереженням С. Єфремова, в українській культурі ХІХ ст. сформувався особливий тип письменника-універсаліста, котрий водночас був художником слова, ученим, критиком, публіцистом і громадським діячем: «Одні й ті самі люди працюють заразом по всяких ділянках духової діяльності і, що найголовніше, скрізь відчувають себе

вільно, скрізь дають твори неабиякої вартості».

І. Франко до останнього подиху шукав відповіді: як, в який спосіб утвердити в колі шанованих, цивілізованих, кращих народів людства й українців. Утвердити як вільну націю вільних людей (тут важливо і перше, й друге, тут немає суперечності поміж свободою нації та свободою особи, бо й те, й інше є взаємозумовленим, і Франко не був би великим мислителем, якби цього не розумів).

Головною для І. Франка стала етнонаціональна проблема. Вона була для Галичини, як і для усїєї України, доленосною. Найтяжчою раною вважав мислитель «по четвертування» українського народу, поневоленого чужими імперіями. Політика полонізації українців Галичини, яку проводили польсько-шляхетські кола, русифікація в Наддніпрянській Україні обезкровлювали інтелектуальні сили українського народу. Франко добре розумів вагу національного питання впродовж усього свого творчого шляху.

І. Франко виходив з того, що особливістю існування кожної людини, її суспільно-історичною потребою є життя в певній спільноті (рід, плем'я, етнос, народ, нація). Така природна інтеграція людей на певному історичному етапі свого розвитку, в етнології розуміється як нація, що є вищим і найвиразнішим духовно-культурним, територіальним, економічним об'єднанням.

На жаль І. Франко, як один з організаторів і зачинателів етнологічної науки в Україні, не досліджував проблеми теорії нації та етносу, не досліджував навіть етимології цього поняття, в принципі так само, як і вся тогочасна і пізніша українська інтелігенція.

На початку ХХІ ст., як і в часи життя і діяльності Франка, однією з актуальних глобальних проблем, атрибутом глобалізації, стає зростаюча актуалізація етнічної і національної проблематики. На тлі кризи сучасного геополітичного світоустрою йде повсюдний «ренесанс» етнічності та релігійності, що не знаходить достатнього пояснення в рамках відомих соціологічних, політологічних та історичних підходів, які часто розглядають етнос як соціальну групу через характеристики приналежності – спільність мови, території, культури і т. п.

Складність проблеми лежить не тільки в практичній, але і в теоретичній площині. Фактично чи не в кожній науковій роботі використовується свій варіант визначення «етносу» та суміжних термінів, який діє тільки в межах її контексту. Що стосується використання термінів поза межами наукового дискурсу, в тому числі – в політичному або публіцистичному контексті, то тут панує повне свавілля.

Тому, розібравшись у суті цього феномену, ми зможемо правильно зрозуміти безліч похідних понять і термінів, зможемо адекватно усвідомити явища і процеси етнічного характеру і пояснити феном внутрішніх законів етносу.

Природа і динаміка етносу стали предметом дослідження великої

кількості робіт фахівців різного профілю, починаючи з XIX ст., коли вивчення питань його формування та розвитку було актуалізовано етнонаціональними зрушеннями в країнах Європи. У наш час ці ж питання спалахнули з новою силою у зв'язку з радикальними політико-соціальними змінами в нашій державі. Поширені нині у вітчизняній етнології, соціології, історії, політології дискусії про етнічну ідентичність, самоідентифікацію, етнічну самосвідомість нерозривно пов'язані з теорією (концепціями) етносу.

Термін «етнос» походить від грецького «група», «народ», «плем'я». Спочатку, приблизно до XIV ст., цей термін вживався в значенні «язичницький», потім став співвідноситися з расовими характеристиками [5; 12; 27].

У XIX ст. цей термін почав застосовуватись в науковій літературі у значенні «народ». Багато в чому це заслуга відомого німецького етнолога А. Бастіана, який розглядав поняття «народний» і «етнічний» як синоніми, а під поняттям «етнічний» розумів культурно-специфічний образ народу [22; 23; 24; 26].

У якості основоположника теорії етносу виступив видатний соціолог М. Вебер. Відповідно до його визначення, етнос – це така група людей, члени якої мають суб'єктивну віру в спільне походження через схожості фізичного вигляду або звичаїв, або того й іншого разом, або з причини спільної пам'яті. [1, с. 24; 29, с. 67–82] Основні положення концепції М. Вебера справили великий вплив на подальший розвиток концепцій етносу.

Значний внесок у розробку теорії етносу в 20-ті роки XX ст. здійснив російський етнограф С. Широкогоров, який вважав, що етнос – це форма розвитку та існування людства. Згідно з його визначенням, «етнос це група людей, які говорять однією мовою, визнають своє єдине походження, володіють комплексом звичаїв, укладом життя, що зберігаються і освячуються традицією і відрізняють його від подібних груп» [21, с. 13].

Однак пріоритет введення терміну в науковий обіг належить американським соціологам Л. Уорнеру і П. Лунту у праці «Статусна система сучасної громади», виданої у 1942 р. [28]. У США термін «етнос» став використовуватись під час другої світової війни по відношенню до італійців, мексиканців, євреїв та інших національних меншин, які не мали британських коренів.

Загалом потрібно зазначити, що в англійській етнології термін «етнос» практично не використовується. Його заміняють термінами «етнічність», «етнічна група», «етнічна ідентичність», але найчастіше замість терміна «етнос» вживається термін «етнічна група».

В українській етнології термін «етнос» традиційно ототожнювався з терміном «народ», і лише з кінця XX – початку XXI ст. у етнологічних дослідженнях він набув загального розповсюдження [17, с. 14–17; 18, с.

79–81; 6; 7; 8; 9; 2]. На думку знаного українського етнолога М. Тиводара «етноси – це такі стійкі міжпоколінні природно та історично сформовані на певних територіях людські спільноти, які характеризуються стійкими ознаками (ендогамією, внутрішньою компліментарністю, етнічною свідомістю і етнічними) і вирізняються відносно усталеними особливостями культури і поведінковими стереотипами» [12, с. 117].

Зростання інтересу до проблем феномену етносу і етнічності пояснюється насамперед значним підвищенням ролі етнічних відносин у суспільному житті багатьох держав і народів. Популярний сьогодні глобалізаційний підхід до вивчення та цілісного сприйняття соціуму присутній в багатьох сучасних дослідженнях, але етнос не є тотожним соціуму. Старі радянські суспільствознавчі та новітні підходи соціальної антропології й історії припускають аналіз етнічних закономірностей через призму соціальних. Це, безумовно, правомірно, якщо мета пізнання – закони розвитку суспільства. Але такий підхід повністю ігнорує двоїсту сутність етносу.

Як доводять сучасні етнологія та антропологія, результатом розвитку біосфери стала поява біологічного виду «*Homo sapiens*». Ідея органічної подвійності природи людини у формі переконливого парадоксу була запропонована Д. Хеббом: природа людини на 100% визначена вродженими властивостями і на 100% – набутими, або, як коментує цю думку Д. Фрідмен, людина на 100% є соціальною і на 100% біологічною [25, с. 7]. З цією думкою перегукується точка зору К. Лоренца про те, що людина філогенетична культурна істота [4, с. 412, 437].

Етногенез та антропогенез належать до найскладніших проблем в етнології. Це обумовлено тим, що етнічна історія різних народів детермінована суперечливою взаємодією антропологічних, лінгвістичних, історичних, господарських, культурних, демографічних, політичних та інших факторів. Проте на основі зіставлення матеріалів різних наук (лінгвістика, антропологія, палеологія, археологія, геногеографія) можна відтворити схему найбільш раннього етапу етногенезу.

Початковим пунктом дослідження етногенезу є питання про розуміння і вживання самого терміну «генеза» по відношенню до етносів та етнічних груп. У світовій (Західна Європа і США) та вітчизняній літературі з етнології, культурної і соціальної антропології під етногенезом, як правило, розуміється процес історичного походження етнічних груп у періоди плейстоцену (від 2 млн. до 20 тис. років тому) і початку голоцену (від 20 тис. до 3 тис. років до н. е.), коли, згідно з даними археології та палеонтології, відбувались процеси антропогенезу, розвитку виду «*Homo sapiens*», творення ранніх форм людських спільнот, зародження основних форм праці, мови, релігії, мистецтва і т. п.

Завдяки великій кількості факторів, що здійснили вплив на групи

людей, які брали участь в етногенезі, не має сенсу говорити як про конкретну точку відліку цього процесу, так і про яку-небудь дату його завершення. Адже і за останні 5 тис. років людство не зберегло свою первинну етнічну морфологію. Цілком очевидно, що протягом усього цього часу утворення нових етнічних спільнот не припинялось, як воно триває і в наші дні. Як наслідок у генофонд більшості сучасних людей входять ознаки різних антропологічних типів і рас. Ця генетична складність етносів засвідчується навіть окремими расовими одиницями, які взяли участь в їх етногенезі.

У вітчизняній етнологічній науці прийнято вважати, що етногенетичні процеси почалися з утворенням людини сучасного виду, який сформувався приблизно 40 тис. років тому. Натомість, відносно достовірні дані про етногенез можна отримати тільки починаючи з епохи неоліту, коли відбулось остаточне оформлення племінних відносин.

Переважним фактором адаптації на ранніх етапах історії людини був міграційний. Етапи проникнення мігрантів на нові території не вимагали глибокої адаптації. Мисливці та збирачі приходили в необхідні місця і йшли з них, лише зрідка осідаючи на тривалий період. Міграційний фактор залишався одним з найважливіших способів виживання на етапі пізнього палеоліту, з яким пов'язують початок «освоєння» людьми нових територій і поступовий перехід до нового типу адаптації – автохтонного. Такий перехід вимагав пошуку і впровадження нових адаптаційних механізмів (освоєння нових ландшафтів, вирішення проблеми добування їжі, будівництво жител, наявність і виявлення сировинних ресурсів для виготовлення знарядь праці і зброї тощо) [10, с. 24].

Оскільки цей процес розселення йшов протягом тисяч років, людям доводилося пристосовуватися до нових географічних і кліматичних умов, що призводило до зміни як загального початкового антропологічного типу, так і окремих етнічних ознак. Чим далі від первинної точки йшли люди, тим більш різноманітними ставали ці ознаки.

Протягом багатьох тисячоліть населення світу зростало надзвичайно повільно, що може бути обґрунтовано великою залежністю людини від природи на ранніх етапах її історії. У давнину народжуваність була досить високою, але дуже великою була і смертність. Рівень народжуваності загалом виявлявся ненабагато вище рівня смертності. І хоча в окремих районах виникали більш або менш сприятливі умови для зменшення смертності, природний приріст населення залишався досить низьким.

Наприкінці палеоліту загальна чисельність людей на Землі досягала близько 3 млн. На цьому етапі своєї історії людина освоїла менше третини сучасної ойкумени (не більше 40 млн. м²), а середня щільність населення не перевищувала 8-10 осіб на 100 км². На всій іншій частині планети люди зустрічалися надзвичайно рідко. Це було значною мірою пов'язано з

вимогами привласнюючого типу господарства (збиральництво, полювання, рибальство), що використовувався людьми і вимагав великої території для забезпечення життєдіяльності невеликої групи населення.

Саме тому первісні спільноти були нечисленні, екзогамні і вели відносно осілий спосіб життя, тобто мали значну територію для мисливства, в межах якої регулярно пересувалися, залежно від природних циклів. Замкнутість спільнот була відносна, і вони періодично, включали в свій склад сторонніх членів. У межах цих спільнот закріплювалися різні традиції обробки каменю та навички виготовлення знарядь, а також формувалась первинна самосвідомість, заснована на протиставленні чужим.

У вітчизняній історії та археології панує думка, що палеолітична спільнота – це матріархальна родова екзогамна община, що включала в себе групу людей, пов'язаних між собою кровними зв'язками. Екзогамний шлюб у стародавні часи мав нерідко груповий характер, коли всі жінки одного роду / общини могли брати шлюб з усіма чоловіками іншого роду / общини. Підтвердженням цього є дані археологічних досліджень, тобто, існування поселень з міцною осілістю і великих общинних жител, а також знахідки реалістичних статуєток жінок – з бивня мамонта і каменю, власна традиція обробки каменю і виготовлення різних знарядь. Кілька парних сімей, спочатку, напевно, ще нестійких, об'єднувалися в общину або рід. Основою общини була група родичів по матері, тому що при груповому шлюбі часто була відома лише мати дитини.

Але матріархат палеоліту, правильно було б назвати не формою суспільного устрою, а, якщо можна так висловитися, технічним інструментом рахунку спорідненості і прокреслювання лінії історії роду. З такого порядку, зі способу обліку поколінь ніяк не впливає особлива роль і шанування жінки. У первісному соціумі, як і в економічному так і в соціальному плані, не було і не могло бути особливої ролі кого б то не було, будь то чоловік або жінка, не було шанування і всієї іншої атрибутики майбутніх суспільних устроїв. Якщо хто правив і шанувався в первісному суспільстві, так це лише звичаї і традиції, але в жодному разі не людина. Як чоловіки, так і жінки виконували там свої функції, що найменше не деформуючи і не обмежуючи функцій представників протилежної статі [16, с. 139–146].

На думку українського вченого Л. Залізняка за умов суворого клімату прильодовикової зони чоловік був єдиним здобувачем їжі, тому жінка повністю залежала від нього. Чоловік був і головою сім'ї, і ватажком общини [3, с. 24].

Історично появу перших ознак етнічних спільнот можна відраховувати від моменту розпаду первісного людського стада. Спочатку виникає рід – група людей, об'єднаних кровною спорідненістю. Члени роду усвідомлювали свою спорідненість і носили загальне родове

ім'я. Рід включав в себе кілька сімей. У своєму розвитку він пройшов два етапи: тотальний рід і традиційний рід. На першому етапі рід являв собою замкнуту і самодостатню систему, тобто був глобальною спільнотою, котра мало відрізнялась від первісного людського стада. На другому етапі він вже не був замкнутою системою. З епохою родової організації пов'язане виникнення перших общинних інститутів – кровна спорідненість, спільні предки, культовий ритуал тощо. Утверджуються такі об'єднуючі фактори, як територія, господарське життя, мова, звичаї, самоназва.

Тобто, як вважає М. Тиводар: «Етнічні спільноти виникли разом з виділенням людей сучасного біологічного виду. Це означає, що роди і племена були переважно етнічними колективами: мали своє ім'я (самосвідомість), мову (діалект), культурно-побутові особливості (вірування, обряди, стереотипи поведінки тощо)» [12, с. 100]

На основі кровної спорідненості, мовної й загалом культурної єдності й спільності території формується новий тип етнічної спільноти – плем'я, яке об'єднувало кілька родів. На ранній стадії у племені були відсутні які-небудь форми централізованої влади (вищим органом самоврядування було зібрання всіх дорослих членів роду або громади), єдність племені підтримувалась за рахунок міжобщинних шлюбів і обов'язків взаємодопомоги. Територіальні і соціальні кордони племені не були жорстко обмежені, нерідко племена не мали і самоназв. З виникненням більш складної соціальної організації, розвиненої системи лідерства етноплем'я стало набувати ознаки більш чіткої організації. З'явилися загальні форми культури та ідеології – самосвідомість, релігійні вірування, етногенетичні перекази тощо. У результаті довготривалої племінної ендогамії вони перетворилися на реальні етноси. Влада все більше зосереджувалась в руках старійшин – найбільш авторитетних представників старшого покоління, спадкових вождів.

Формування етноплемен залежало від чисельності людей на окремо взятій території від географічних та кліматичних умов проживання. Такі племена ще не були етнічними спільнотами у повному розумінні, а скоріше первинними етнічними спільнотами. Цей процес співвідноситься зі змінами, що відбувалися на європейському континенті в епохи фінального палеоліту та мезоліту, коли суттєві зрушення зональної структури рослинності та зміна фауністичного комплексу потребували перебудови культури. В умовах екологічної кризи у деяких випадках це приводило до господарських перетворень та викликало трансформацію локальних культурних традицій місцевого населення, а в інших – різко підсилювало міграційні процеси.

Процеси інтеграції особливостей антропологічного складу, мови та загалом культури однієї спільноти з іншими подібними протікали у формі накладення одного на інше, що ставало досить часто визначальним пунктом етнотворення. Різноманітні природно-географічні умови

існування і форми адаптації привели до появи великої кількості підвидів (антропологічних типів) біологічного виду «людина», тобто до появи первинних родоплемінних етносів. Ці спільноти, з одного боку, забезпечували зв'язок з природою і збереження особливостей генотипу етносу, вироблення основних стереотипів поведінки, які сприяли виживанню, розвитку етнічної самосвідомості, де кодувалися основні ідентифікаційні ознаки. З іншого боку, вироблялась єдина система внутрішньоетнічних цінностей, оскільки всі природні прояви і мотивації людини містяться в специфічних людських моделях і обтяжені рефлексією.

Пережитки цієї первинної етнічності проявляються у формі самосвідомості членів сформованого етносу, які сприймають спільне походження за історичну реальність. Таке сприйняття закріплено в усвідомленні законності володіння своєю етнічною територією, наявності єдиного господарсько-побутового типу, своєї мови, дотримання власних звичаїв, обрядів тощо.

Кровноспоріднена спільнота досягла своєї останньої сходинки зі створенням племінних об'єднань – союзів племен, в які об'єднувалися, переважно, племена, що жили суміжно і були споріднені за мовою. Головним спонукальним мотивом до створення союзу племен було найчастіше прагнення усунути племінні чвари, об'єднати сили для боротьби з іншими, не спорідненими племенами. Втім, поява союзу племен не означала остаточну ліквідацію родової організації адже вона залишалась її основою.

У результаті неолітичної революції там, де були відносно сприятливі природно-географічні умови, і завдяки новим формам господарської діяльності групи родоплемінних етносів або союзи племен створюють перші цивілізації як показник уже соціального розвитку. Поява перших цивілізацій включала особливий механізм розвитку: механізм соціокультурних взаємодій. Тому соціальний розвиток приймав нехарактерні для етнічних спільнот закони і методи. З цього моменту формувалось якісно інше поле взаємодій, яке відрізнялось рухливістю, мінливістю, раціональною агресивністю. Одночасно потрібно зазначити, що людина є учасником обох процесів – і етнічного, і соціального, проте сприймаються вони ним неоднаково. Простір і час перебігу етнічних процесів не співмірні з індивідуальними параметрами буття індивіда, тоді як соціальні зміни, нехай навіть в деяких областях, цілком співмірні. Тому етнічна визначеність свідомості індивіда часто залишається прихованою і проявляється тільки в періоди, коли існування етносу піддається небезпеці. У той же час етнічне є постійним «загальним фоном» існування людини і суспільства.

Саме з таких етноплемен уже в добу неоліту-енеоліту виокремлювалися корейсько-японська, тюрко-монгольська, алтайська, балто-слов'янська та інші етнолінгвістичні спільноти. Етнічні процеси

продовжували зберігати поступальну еволюційність, а сам етнос залишається незмінним, бо незмінним залишились етнічні стереотипи, свідомість і етноніми [12, с. 124].

Власне етноси утворилися внаслідок посилення етнооб'єднавчих процесів: міксації, асиміляції, дифузії, інтеграції, конвергенції або консолідації племен у період появи ранніх держав. Населення таких ранньодержавних утворень складалось переважно з мовно і культурно-побутово близьких і неспоріднених етноплемен. Така спільнота відмінна від роду з його кровною спорідненістю, об'єднана компліментарністю, тобто внутрішньоетнічною симпатією, генетичною пам'яттю. Зіткнення або взаємодія різноетнічних спільнот спричиняли революційну або еволюційну зміну і вироблення спільних ознак: мови, етноніму, етнічної свідомості та самоідентифікації, соціальних структур, елементів матеріальної та духовної культури, поведінкових і культурних стереотипів тощо. Залишки родинності (кровноспорідненості) зберігаються і в наш час. Цей етап характеризується масовими переселеннями та безперервними війнами. Перші етноси виникли в районах найдавніших цивілізацій – в Єгипті, Дворіччя, які одними із перших і зникли з етнічної карти людства [3, с. 392–397; 15, с. 14–27; 13; 14, с. 213–220; 20, с. 199–204; 19, с. 192–194].

Більшість етносів світу мають різні джерела етногенезу: державу, релігію тощо. Саме держава, зокрема, військово-політичні еліти, з метою об'єднання або приєднання певних територій, збільшення економічної та політичної могутності, прискорює етнооб'єднавчі процеси.

Етнічна історія людства має свої особливі параметри розвитку. Вони утворюються в результаті взаємодії етносів з природою (в широкому і вузькому сенсі) і всієї гами міжетнічних і внутрішньоетнічних взаємовпливів. Етнічні спільноти являють собою складні багатовимірні системи. Тобто, більшість сучасних етносів світу формувались за участі іноетнічних компонентів (українці, білоруси, французи), мали різні джерела етногенезу – релігію (боснійці, сикхи), державу (австрійці), асиміляцію (включення автохтонних етносів Російської Федерації до російського етносу) тощо. Але очевидно, що природно-кліматичні умови, географічні масштаби, геополітичне положення, демографічний фактор і щільність населення безпосередньо впливають на темпи розвитку етносу.

Вітчизняна етнологічна наука сьогодні ще не володіє достатнім апаратом, методологією, методами європейської етнології для охоплення етногенезу та етнічної історії на необхідному рівні, особливо зважаючи на те, що їй доводиться боротись за своє існування. У даному дослідженні принципово не розглядались концепції етносу, зокрема, примордіалістська, конструктивістська, інструменталістська тощо [11]. Даним дослідженням автор намагається наголосити на природності існування етносів, які мають власні закони розвитку і являють собою

живий організм, що постійно розвивається. Тому не можуть, сучасні історія, археологія, соціологія, соціальна або культурна антропологія охопити або підмінити предмет етнології, бо не мають потрібного інструментарію та методологічного фундаменту.

Сучасна місія вітчизняної етнології має велике значення у зв'язку з цілим комплексом особливостей сучасного суспільного життя: зростанням інтересу до культурної специфіки і можливостей його вираження (краєзнавчий туризм, етнографічне краєзнавство, створення історії малих спільнот і груп); можливостями політичної мобілізації населення за національним принципом; тенденціями використання групової національної солідарності в конкуренції за ресурси і соціальний розвиток; зростанням етнокультурної складності населення і потребами більш ефективного управління; можливостями сприяти запобіганню насильства і конфліктів.

Джерела та література

1. Вебер М. Господарство і суспільство як загальні поняття // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – Київ, 1998. – С. 67–82.
2. Етнічна та етнокультурна історія України: У 3-х т. / В.Д. Баран, Л.Л. Залізняк, В.М. Зубар, В.В. Німчук, В.В. Отрощенко. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 1. – Кн. 2. – 512 с.
3. Залізняк Л. Стародавня історія України. – Київ, 2012. – 542 с.
4. Лоренц К. Обратная сторона зеркала / К. Лоренц. – Москва: Республика, 1998. – 493 с.
5. Монаков А.М. Этнос и этническая идентичность // Вестник МГУ. Серия. Философия. – 2008. – №1. – С.72–81.
6. Нельга О. В. Курс лекцій з етнології / О.В. Нельга. – К.: [б.в.]. – 1995. – 252 с.
7. Нельга О. В. Теорія етносу: курс лекцій / О.В. Нельга. – К.: Тандем, 1997. – 368 с.
8. Обушний М. Етнос і нація: проблеми ідентичності. – К., 1998. – 203 с.
9. Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) / М. Т. Степико. – К.: Знання, 1998. – 250 с.
10. Телегуз А.В. Епоха верхнього палеоліту на території Білорусі в контексті початкового етапу етногенезу місцевих етнокультурних спільнот // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2015. – Вип. 43. – С. 23–28.
11. Телегуз А.В. Етнологія: Навчально-методичний комплекс для студентів 5 курсу. – Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. – 126 с.
12. Тиводар М. Етнологія. – Ужгород, 1998. – 624 с.

13. Український етнос у просторі і часі (2005 – 2008) / Укл. Чирко О.А., Фігурний Ю.С. – К., 2008. – 406 с.
14. Фігурний Ю. Основні версії походження українського етносу: фаховий українознавчий аналіз // Українознавство. – 2010. – № 3. – С. 213–220.
15. Чернега П.М., Лушай В.І., Телегуз А.В. Концепція етногенезу українців: новітній етнологічний погляд на проблему // Україна в етнокультурному вимірі століть. Збірник наукових праць / Відп. ред. П.М. Чернега. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – Вип. 3. – С. 14 – 27.
16. Чернега П.М., Лушай В.І., Телегуз А.В. «Палеолітичні Венери» як прояв мистецтва та релігійних вірувань первинних етнічних спільнот // Україна в етнокультурному вимірі століть. Збірник наукових праць / Відп. ред. П.М. Чернега. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2015. – Вип. 5. Міфи і символіка в етнокультурі українців. – С. 139–146.
17. Чернега П.М., Телегуз А.В. Поняття «етнос» в українській науковій думці // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Збірник наукових праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – Вип. 6. – С. 14–17.
18. Чирко О. Слабкі місця сучасної українознавчої термінології // Українознавство. – 2002. – № 3. – С. 79–81.
19. Шакурова О. Модерні концепції етногенезу українців // Українознавство. – 2011. – № 2. – С. 192–194.
20. Шакурова О. Питання генези, розвитку та становлення ранньосередньовічної, пізньосередньовічної та трипільсько-арійської концепцій походження українського народу в дослідженнях Н. Юсової, Л.Залізняка та П. Толочка // Українознавство. – 2010. – № 2. – С. 199–204.
21. Широкогоров С. М. Этнос: Исследование основных принципов изменения этнических и этнографических явлений. – Шанхай, 1923. – 134 с.
22. Bastian A. Der Mensch in Der Geschichte. Die Psychologie Als Naturwissenschaft. – Charleston: Nabu Press, 2010. – 478 p.
23. Bastian A. Der Mensch in Der Geschichte. Psychologie Und Mythologie. – Charleston: Nabu Press, 2010. – 642 p.
24. Bastian A. Der Mensch in der Geschichte zur Begründung einer psychologischen Weltanschauung. Politische Psychologie. – Charleston: Nabu Press, 2010. – 449 p.
25. Freedman D. G. Human sociobiology: a holistic approach / D. G. Freedman. – New York; London: Free Press, 1979. – 188 p.
26. Kopping K. P. Adolf Bastian and the Psychic Unity of Mankind: The Foundations of Anthropology in Nineteenth Century Germany. – Berlin-Münster-Wien-Zürich-London: LIT Verlag, 1983. – 264 p.
27. Liddell H. G., Scott R. A Greek-English lexicon. – Oxford: Clarendon Press, 1996 (1901). – 2446 p.
28. Warner W. L., Lunt P. S. The status system of a modern community. –

Yale: Yale University Press, 1942. – 246 p.

29. Weber M. The sociology of Religion. – Boston: Beacon Press, 1963. – 308 p.